

Як судили гайдамаків в Ніжині 1751 р.

В Ніжинському Округовому Архіві мені випадково пощастило знайти кілька листів з справи ніжинського полкового суду р. 1751 про гайдамаків¹⁾. Проте вважаю за незайве оголосити їх зміст, бо вони торкаються гайдамацьких подій 1750 року—одного з «років найвищої підйоми гайдамацьких хвиль», при чому як раз цей рік найменш освітлено в історичній літературі²⁾. Мало того. Документи, на які я натрапив, тим цікавіші, що вони малюють судовий процес над гайдамаками багато докладніше, ніж це зроблено в справі Чернігівського Губерніяльного Історичного Архіву, на основі якої написано статтю Вол. Евфимовського: «Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом (1752—1753)»³⁾.

21 червня 1750 р. за р. Дніпром, проти містечка Переволочної, близько карантинного караулу, було зловлено запорозького козака Степана Маркового сина Покинйбороду. В переволочанській гарнізонній канцелярії він «добровільно» показав, що він родимець м-ка Носівки Київського полку. Тому років з 10 як він з запорозькими козаками втік до Запорозької Січі і перебував там в Іркліївському курені. А року 1750 на вербній неділі він пішов на річку Бокову до козака Бруковецького куреня Олексія Рагули, що там жив в зимовнику, щоб сплатити йому борг. І саме в цей час до тої річки прибув Мишастівського куреня козак Харитін Балка і з ним 60 чоловіка козаків. З цієї партії 10 чоловіка, змовившись, поїхали на річку Катюнка (?) до великого тракту. «для чинення грабежа и разбоя. Точию тогда—розповідав Покинйборода,—нікого з едучих ватажак не усмотрѣли. Потом гѣшіе пошли въ Полщу с намѣреніемъ, чтобъ въ польскихъ мѣстахъ учинить грабежъ. І въ то время повстрѣчалось с ними полскихъ жителей два человекъ, идущие из полскаго села Залевокъ, единъ Тимофѣй Таранъ, другой Мацалей, с коими согласясь пошли к объявленному селу Залевкамъ для ограбления живущих тамо старости і орандара, и прошедъ тайно російской стоящей на граици у високихъ буеракахъ караулъ, ночнимъ временемъ и шли прямо къ селу Залевки, которое отъ російской границы стоитъ въ трехъ милях. И какъ прибили къ тому селу ночнимъ же временемъ, то усмотрили стоящей на греблѣ полской караулъ, чрез которой прокрастся имъ било невозможно, и отойшли прочъ, а на другую ночь в полскомъ же селѣ Каменки в разстоянии от Залевки в одной милѣ, у живущаго тамо арандара, в небытность его и жени в домѣ взяли воровскимъ дѣломъ трое лошадей, двѣ сѣдлѣ, два кафана суконныхъ, четыре ручницѣ, пару пистолетовъ, денегъ тридцать копѣекъ, полотно локоть с пять, сорочку му-

¹⁾ Це листи 15—22 з справи, що в цілому мала 29 листів. Підкреслюю „випадково“, бо цей архів всупереч заяві одного вченого (Зап. Іст. Філол. Відділу УАН, кн. XV, 218) за старі роки зовсім не упорядковано. Тут хаос справ і окремих документів різних установ на протязі XVIII і XIX ст. і не тільки ніжинських. Є, наприклад, папери прилуцького полкового суду. А „чудово збережений і впорядкований архів ніжинського магістрату за XVIII століття“ ніжинському Архівному Управлінню зовсім невідомий і в списку фондів округового архіву його немає.

²⁾ Горбань М. В., Гайдамаччина 1750 року („Науковий Збірник Харківської Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури“, ч. 2—3, с. 98).

³⁾ „Україна“, 1925, кн. 2—3, сс. 108—110.

жескую одну, наволочку подушечную одну, а другого ничего не брали, и какъ тамошние обиватели потривожились и пялбу чинить начали, то тогда онъ, Покинборода со всѣми своими товарищи ис того села бежали и за торопостию пограбленное полотно оставили, а протчее все взяли з собою. Оттуда ж пошли обратно, и прошедъ російской караулъ, прибили к рѣчки Боковой въ зимовникъ козака Кониболоцкого¹⁾ куреня Івана Куяна. А от зимовника пошолъ билъ онъ, Покинборода, к Днепру, гдѣ запорожские козаки едучи в Малую Россию для купечества, поймавши его, Покинбороду, отдали под караул в переволочанской гарнизонъ».

Після допиту, переволочанський комендант, бригадир Кошелев 22 липня переслав Покинбороду до київської генерал-губернаторської канцелярії, яка переправила його з другими колодниками в Військову Генеральну Канцелярію, звідкіль його одного послали до ніженської полкової канцелярії, де він і сидів до суду під караулом. Перед судом над ним учинили звичайний «розиск» з «трьократным боемъ у столпа дубами», але він «утвердился» в тих зізнаннях, що зробив «добровольно» в Переволочні. Він тільки дещо додав. Всіх товаришів при розбої в с. Каменка було 11, «въ томъ числѣ польской области села Залевокъ мужиков два, единъ Тимоша Таранъ, а другой Мацапей, да третій с полского жъ села Каменки прозванием Сукур, и в оном селе Каменки вышепрописанные всѣ вещи взяты у тамошнего старости Поляка, а у Жида арендара взяли толко денег 30 коп., да полотна простой работы локоть с пять, которое полотно въ томъ же селѣ и ослалося, а прочимъ взятимъ имуществомъ и лошадами между собою роздѣлились, а чимъ било роздѣлитися невозможно, то еденъ другому посплачивали денгами, по которой роздѣлки ему, Покинбородѣ, достались толко два рублѣ денегъ, какие денги он, Покинборода, пропилъ всѣ без остатка, а другие товарищи его доставшиися имъ пожитки и денги гдѣ подѣвали, не знаетъ и о самихъ их не вѣдаетъ, такожъ и собственного своего имущества нигдѣ не имѣетъ».

Полковий суд в складі полковника Сем. Кочубея, судді Василя Кулаковського та судового писаря Фед. Стефанова підвели під злочин Покинбороди цілий ліс артикулів. «А в Правахъ Малороссійскихъ, кои высочайшими ея императорскаго величества всемилостивѣйшими указами подтверждени здешнему малороссійскому народу, о таковыхъ преступникахъ, котория злымъ умышлениемъ своимъ пошедъ въ иностранния государства, учинили бъ тамъ над кимъ каково самовольство либо грабительство, как то и по сему делу явствуешь, хочай самих точнихъ на то артикуловъ не избобрѣтається; но яко по тѣмъ же Малороссійскимъ Правамъ повелено в книги Статутѣ раздѣлѣ 4 артикулѣ 28: буди бъ которому чужоземцу в якомъ мѣстѣ стал от какова тубилца якій гвалтъ, бой, разбой, зранение и отняtie гвалтовное маетности его, и что нѣбудъ с тихъ вышеупомянутихъ речей, тогда обвиненный въ таковомъ дѣлѣ безъ позву должень усправедливитися. Да в роздѣлѣ 11 артикулѣ 31 в пунктѣ 3: купцамъ людемъ чужестраннымъ если бы стался разбой отъ шляхтича или отъ кого колвек иного, тогда судъ взираючи на вышепрописаний 28 артикул розделу 4, должень без замедлѣнія учинивши обстоятельное слѣдствие о таковомъ злочинствѣ и обходженіи и поступкахъ того, на кого произойдетъ жалоба, присматруючись и рассуждаючи прилѣжно час, мѣсце, знаки подобенства і всякие иные причины к справедливости в томъ дѣлѣ служащие, имѣетъ къ тому склоняться, как би чужестранний человекъ безволонитно настоящую получилъ справедливость; по которому праву в 30 артикулѣ того ж раздѣла, и о шляхецкихъ разбояхъ таковымъ же способомъ росправу чинить повелено. А въ томъ же 31 артикулѣ в пунктѣ I положено: разбойника на горячомъ учинку пойманного, по настоящому доводу каз-

¹⁾ Цеб-то Калниболоцького.

нить смертью, а шкоду разбоемъ учиненную награждать з имѣннѣя разбойничого. Да в роздѣлѣ 12, в титулѣ 7 о навязкахъ жидовскихъ написано: Если бы шляхтичъ забилъ Жида и быть би пойманъ на горячомъ учинку, тогда мѣветъ горломъ каранъ быти. По тому жѣ должно разсуждать и о разбой; а шкоды при забитии албо разбой вчиненные з имущества того разбойника по доказательству плачени бити имѣють. По коимъ вышепрописаннымъ Малороссійскимъ Правамъ, хочай за разбой шляхтича и иностраннихъ купцовъ, а особливо за разбой Жидовъ, пойманному на горячомъ учинку разбойнику по слушномъ доказательствѣ положена смертная казнь, но понеже вишепоказанный колодникъ Степанъ Покинборода и з розиску своего утвердился, что онъ с товарищами своими десято челоувѣками при нападеніи в полскомъ селѣ Каменкѣ никому никакова бою и смертного убійства не учинили, толко грабежомъ въ тамошнего старости и у Жида вишепрописаннымъ небольшимъ, числомъ звали пожитковъ и денегъ, болше же ни въ чомъ ни от кого і иску не имѣется. Для того оного колодника Покинбороду за таково его преступление полковой нѣжинский судъ достойнаго смертной казни не признаетъ. А что онъ, Покинборода, с протчими товарищами своими, согласясь, пошли прямо в Полскую область имѣя точное свое намѣреніе к разбою, гдѣ по вышеписанному в одномъ селѣ Каменкѣ самовольнымъ взятіемъ хочай небольшимъ числомъ пожитковъ и денегъ учинили грабительство, да въ другомъ селѣ Залевкахъ, ежели бѣ имъ отъ состоящего тогда на греблѣ близ того села полскаго караулу, в томъ ихъ намѣреніи не воспостѣдовало било препятствія, то би они могли по тому своему намѣренію еще кому нѣбудь каково приключить разорение и тѣмъ покой посполитий нарушить. А в книги Порядку Права Цесарского въ артикулѣ 86 на страницы 72 написано: Кто би по умышлению своему возимѣлъ выполнить какій злій учинокъ, но за какимъ препятствіемъ оного исполнить еще не могъ, а то би на него явно показалось, таковий имѣетъ быть кремѣнально каранъ, подлутъ разности умышления и предвосприятія его, какъ на здоровѣ, такъ и на горлѣ. Да в томъ же Порядку въ части 4 на страницы 222 напечатано: за каково злочинство караня не описано, такъ злочинца долженъ битъ каранъ подлутъ розсужденія судового, которое болше имѣетъ склонно бити къ милосердію нежели ко крутенству. Того ради в силу тѣхъ Порядковихъ Правъ и по обстоятельству оного всего дѣла, в суде полковымъ нѣжинскомъ разсуждено: вишепоказанного колодника Степана Покинбороду за таково его с товарищами его жѣ разбойническое умышление и учиненное въ сосѣдственномъ Государствѣ самовольное грабительство, чтобъ онъ і впредь чинити того не одважился, учиня ему нещадное публичное у столпа дубцами наказаніе, в страхъ другимъ назначить его урѣзаніемъ правого уха, да в награждение вишепоказанного заграбленного имъ с товарищами его в Полской области в с. Камянки имущества, по силѣ вишепрописанныхъ Статутовихъ Правъ, взыскаъ на немъ, Покинбородѣ, доставшиися ему по роздѣлки того имущества два рублѣ денегъ к отдачи онихъ обидимимъ, хто к тому впредь приищется, что же в него, Покинбороди, ко взысканію с техъ денегъ никакова собственнаго движимаго и недвижимаго имущества не имѣется, то отколь тѣмъ обидимимъ за то наградить или самого его на вислугу отдать кому повелено будет, о томъ от полкового нѣжинского суда предать в Главное Генеральное Войсковой Канцелярии разсмотрѣніе да и о протчихъ вишепоказанныхъ же его, Покинбороди, товарищахъ бывшихъ с нимъ на разбой, когда они впредь гдѣ нѣбудь в Малой Россіи или в Запорожской Сѣчи будутъ поймани и болѣе за ними (кромѣ више показанного) никакойой винности не сичщется, учинить с ними по сему же дѣлу противъ више писанного суда полкового нѣжинскаго опредѣленія. И сей приговоръ записать и, учиня с оного мнѣніе, отправить оное при доношеніи в Генералную Войсковую

Канцелярію, и при ономъ сообщитъ со всего дела обстоятельный экстрактъ с перечневою выпискою».

Цей докладно мотивований присуд було ухвалено 15 березня р. 1751, а 20 березня вже післано листи до Військової Генеральної Канцелярії з додатком «мнѣнія», екстракта і «перечневою выписки». При цьому ніжинський полковий суд повідомляв Канцелярію, що до одержання резолюції Покинѣбороду будуть тримати під міцним караулом, а також «и над протчими гайдамаками подлежащее окончание производится».

В титулі «Выписки перечневою» Покинѣборода кваліфікується не тільки запорозьким козаком і колодником, але й розбійником. В рубриці «По какому дѣлу» написано, що він, за своїм признанням, «совокупясь с 10 товарищами... в с. Каменке пограбил... кафанов суконних старых, ручниц мужицких чтыри, пистолетов прости х пар... денег мѣднх копѣек 30». Підкреслені вирази вносять нові деталі в оповідання Покинѣбороди.

Графа «Что приговорено» звучить: «В мнѣніи суда полкового нѣжинского приговорено по силѣ Прав Малороссійских, в книги Порадку Права Цесарского, въ артикулѣ 86 на стр. 72, и в части 4, на стр. 222 напечатанных, по обстоятельству оного всего дѣла вишеписанного колодника Стефана Покинѣбороду за таковое его розбойническое умышление и учиненное в сосѣдственном государствѣ самовольное грабительство, чтобъ онъ и впредь чинить того не отважился, учинить ему нещадное у столпа дубцами наказание, въ страхъ другимъ назначить его урѣзаніємъ правого уха, а в заграждение заграбленного им с товарищами его в Польской области в с. Каменки имущества по силѣ Прав в книги в роздѣлѣ 4, в арт. 31, да в розд. 12, арт. 7 напечатанихъ взыскать на нем; Покинѣбородѣ, доставшимся ему по роздѣлки того имущества два рублѣ... или самого его на вилугу отдать».

Чекати Покинѣбороді довелося не мало. Тільки в листопаді надіслано було з Глухова вищий остаточний вирок гетьмана К. Розумовського. За цей же час до ніжинського полкового секвестру потрапили його товариші, інші «колодники-розбойники»: Николай Пайда, Юско Гасан, Мойсей Копитко, Гаврило Никитенко, Іван Кракур, Грицько Вовк, Сидор Малій, Юско Ус, Іван Сукур. Останній, розуміється, не той родимець с. Камінки, що його назвав на допиті Покинѣборода; коли б його злапали, то відали б польському урядові.

Можливо, що ці товариші Покинѣбороди після того, як розділилися з ним здобиччю, були ще якийсь час на волі і продовжували свою гайдамацьку практику, бо в присуді їм інкриміновано: «розбои и грабительства в Польском Государствѣ над Жидами и другими тамошними обивателями». Це вже був присуд Генерального Військового Суду—не відомо в порядку затвердження ніжинського вироку, чи після переведення слідства в Глухів на підставі нового матеріялу. Тільки присуд Генерального Суду був такий, що всі вони, зараховуючи в те число й Покинѣбороду, повинні бути скарані на горло. І гетьман, що познайомився з «мнѣнієм» Генерального Суду, теж знайшов, що всі підпадали смертній карі «в силу Малороссійських Правъ». Але цього вироку він не ствердив, вважаючи на царську заборону такої карі й на трамоту з державної колегії чужоземних справ, що одержав її 16 жовтня 1651 р. Вона ж спеціально торкалася усіх, що в Гетьманщині ріжними судовими установами присуджені були до смертної карі, політичної смерті та до довічної заслужки. Грамота вимагала усіх таких колодників закувати в кайдани ручні й ножні і відправити з достатнім караулом «на роботу в рогорвикѣ до предбудущего об них рассмотрения». Генеральний Військовий Суд, повідомляючи ніжинську полкову канцелярію про зміст ордеру гетьмана, доручив їй приставити усіх колодників до 15 листопаду в Глухів

«за безопасним караулом». Але самий указ дійшов до Ніжина тільки 16 листопаду, коли й ухвалено виконати його. Щодо повернення речей, пограбованих ніжинськими колодниками, «обидимим хто приищется», за оцінкою, то гетьман написав від себе київському генерал-губернатору Леонтьєву, бо речі переходувалися в київській губернiальній канцелярії. Зміст відповіді Леонтьєва обіцяли переказати Ніжинській полк. канцелярії для виконання по силі гетьманського ордеру (але не ясно, що саме вона мала тоді виконати).

Зміст справи Покиньбороди складають дві частини—пригода гайдамаків і суд над ними.

Авантюра Покиньбороди, за його оповіданнями, розпадається на такі моменти:

а) Покиньборода—запорозький козак, як і ті 10 чоловіка, до яких він пристав і які складали одну шосту частину групи, що з'явилася невідомо для чого на р. Боковій¹⁾. Крім козаків, «мужиків» чи посполитих в ватагу ввійшло тільки три чоловіка і всі з польських сел.

б) В справі фігурують і «добрі», хазяйновиті козаки, що їхали «в М. Росію для купечества». Вони й припинили далішні пригоди Покиньбороди,—його віддано уряду як гайдамаку або просто як людину підозрілу. Невідомо, чи з власної ініціативи вони це зробили чи за розпорядженням Коша та старшини запорозької, на яких чинив напір уряд російський²⁾.

в) Ватага, що складалася на р. Боковій, поставила собі за мету—«чинення грабежа и розбоя» і тільки!

г) Спочатку хотіли грабувати по цю сторону границі, а потім вирішили пожитися в «полских» селах, при виборі яких керувалися вказівками товаришів—жителів тих сіл.

д) Але об'єкти грабунку були не випадкові,—староста й орендар у Залевках, староста-Поляк і Єврей-орендар—в Камінці.

е) Відношення населення Камінки до гайдамаків не було прихильне,—вони почали палити по грабіжниках і примусили до втечи вдатися, при чому дещо полишили з речей, що викрали були.

ж) Здобиччу гайдамаки наші, як звичайно, поділилися, при чому частини річей, що їх не можна було ділити, поперепродавали один одному. Таким робом нашому Покиньбороді дісталось два рублі. Чи він рівну долю одержав, чи трохи меншу, як випадковий учасник нападів, його пай був на диво малий, навіть незрівняний з результатами розподілу після операції гайдамацької, що широко задумана, в якій, напр., брав участь Семен Тихий³⁾.

Таким чином, наша справа в цій частині досить бідна коли не на факти, то на мотиви виступів як самого Покиньбороди, так і його товаришів. Ніякої гайдамацької ідеології тут не маємо. Неможна навіть сказати, що їх грабування мало національно-соціальний характер, поскільки направлено було на старостів-Поляків і орендарів-Євреїв, бо ця ватага спершу хотіла грабувати мабуть своїх... Нема теж вказівок ні на голод, ні на утиски від українських панів та старшини, ні на пролетаризацію селянських мас на Лівобережжі, ні на внутрішні заколоти в Січі, ні на зв'язок цієї авантюри з загальним рухом запорозького «гультайства» проти Поляків, які тоді саме почали наступати на запорозькі володіння

¹⁾ Можливо, що їх приїзд стояв в зв'язку з загальним рухом запорозьких козаків на весні 1750 р. проти Поляків (про це у Горбаня, о. с., 106 і д.), а може вони належали не до „сіромах“ і не збиралися гайдамакувати, а займалися промислами. Мабуть і Покиньборода 10 років промисляв перебуваючи в Січі, бо в його знайшлися гроші для виплати боргів.

²⁾ „Арх. Юго-Зап. Росіи“, ч. III, т. 3, Предисловіє В. Б. Антоновича, сс. 96 — 97.

³⁾ „Україна“, 1925, кн. 3, с. 109.

(зруйнування Гарду уманським полковником Косткою-Ортанським). І хоч наші документи встановлюють, що ініціатива виступу ватаги належала запорозьким козакам і що в ньому взяли участь селяни польських сіл, це не вирішує спірного питання про те, з кого головним чином склалися ватаги—з селян чи з степового українського гультьйства,—питання, що його знову поставив р. 1924 О. Гермайзе¹⁾. Але все ж вони підтримують вивід М. Горбаня, що в 1750 р. правобережне селянство грало тільки роллю допомічну в постаті окремих осіб, а в масі воно ставилося до гайдамаків вороже²⁾.

На мою думку, ніжинські документи більш дають до в'яснення судової процедури над гайдамаками, яку зовсім не освітлено навіть в спеціальній статті В. С. Евфимовського про засуд Семена Тихого. Цей автор оповідає тільки, що Генеральний Суд, справившись з законами, знайшов, що «за силу Малоросійських Правъ, показанній гайдамака подлежає смертной казни», яку за царевою грамотою 16 жовтня 1751 р. замінено одсилкою на роботу в Рогервик³⁾.

Ніжинський полковий суд, який в особі Покиньюбороди мусів перший, мабуть, раз судити гайдамаку, розвернув тяжку артилерію різних прав. До речі. Не ясно, чому саме прислано було Покиньюбороду до Ніжина, як не в'яснено, чому багато гайдамаків, заарештованих після руху 1750 р., опинилося в секвестрах переяславському та чернігівському, на що М. Горбань звернув увагу⁴⁾. Можна тільки догадуватися на підставі документів, що їх видав Антонович, що старалися розсилати заарештованих гайдамаків в місця їх походження, а иноді в місця «по близости» від Києва⁵⁾. Але такими мотивами керувалася київська губернська канцелярія, а що було на мислі у Генерального Суду, не відаємо.

Ніжинський полковий суд найперше звернув увагу на політичну чи теж дипломатичну сторону виступу Покиньюбороди. Не перший рік йшли напади гайдамаків на прикордонні місцевості Польщі, що утворювало прикрі непорозуміння, а Ніжин більш, ніж інші міста, повинен був дорожити добрим стосунками з цією державою, бо через Польщу йшла більшість торгових шляхів. Але від гайдамаків і саме в польських межах постраждали одного разу грецькі купці і можливо ніжинські, а один польський шляхтич, на дім якого гайдамаки зробили напад, загрожував пограбувати «руських» купців, коли йому не дадуть задоволення...

Розуміється, цей злочин треба було підвести під норми карного права, щоб-то звернутися до головного кодекса «Малоросійських Правъ» до Литовського Статуту, що його «визнавано за «національне» право Гетьманщини і широко вживано в судовій практиці»⁶⁾. Але як в ньому «самих точних на то артикулов» ніжинські правники не «ізобрѣли», то вони підігнали більш-менш підхожі. Хоч наші гайдамаки грабували в чужій державі, ніжинський полковий суд пристосував до них 28 артикул 4 розділу Статуту і п. 1 арт. 31-го розділу 11-го, де мова мовиться за розбій і образи, що чиняться купцю з чужої сторони тубільцями, і про порядок переведення слідства. Кару ж за розбій встановлює п. 1 арт. 31-го,—смертну кару розбійнику, що його злапано на гарячому вчинку, хоч би

¹⁾ «Україна», 1924, кн. 1—2: Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів, с. 34. Пор. М. Горбань, в «Науковому збірнику Харків... Катедри», 2—3, с. 100 і д.

²⁾ «Науковий Збірник Харк. Катедри», с. 109.

³⁾ Розуміється наказ сената 31/XII 1751 р. засилати в Рогорвик (фортеця на Фінській затоці) колодників засуджених до смертної кари (П. С. З. №№ 9871—2). «Україна», 1925, кн. 3, с. 110.

⁴⁾ «Науковий Збірник Харків... Катедри», ч. 2—3, с. 114.

⁵⁾ Див. напр. «Арх. Ю.-З. Р.», ч. III, т. 3, с. XXX. Також А. А., Исторические Материалы, вып. 8, 88-89.

⁶⁾ Проф. М. Е. Слабченко, Ескізи з історії «Правъ по которымъ судится Малоросійскій Народъ» («Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія», 1927, 749).

то був шляхтич. А арт. 7 розділу 12-го карає на горло шляхтича навіть за вбивство Єврея і відповідну кару дозволяє присудити за розбій.

Але ніжинський суд бачив, що ці артикули не зовсім до ладу, бо Покиньборода нікого не вбив. Вбивства не було, а тільки заграбування в чужій державі у старости й Єврея пожитків та грошей і то «неболлимих числом». Прийшлося звернутися до других джерел «Малоросійського Права», а саме до «Порядку Права Цесарського». Але і там відповідних артикулів не знайшлося, за то два параграфи уповноважували ніжинських правників зробити присуд «подług swojego погляду». Покиньборода з товаришами мали намір зробити грабіж в с. Залевках, але його не здійснили, бо їм перебив польський караул. А як раз арт. 86 Права Цесарського уповноважив суддо карати злочинця подług swojego умишлення, хоч би він і не виконував свій намір через яку-небудь перешкоду. А друге місце того ж права, на ст. 222, давало судді дозвіл самому встановляти кару злочинцеві, коли в законі вона не показана, причім припускалося, що суддя більш прихильний до змилювання, ніж до лютости.

Ця комбінація трьох елементів Литовського Статута, Цесарського Права й власного погляду і відбилася на вирокі ніжинського полкового суду відносно Покиньбороди та його товаришів, хоч тоді останніх ще не було в Ніжині. Їх засуджено позаочно, але теж м'яко. «Нещадное бієніє» «дубами» (замість батогів), відрубання вуха, майнова кара—усі ці кари взято із «Малоросійських Правъ». Навіть заміна майнової кари відданням злочинця на вислугу—було звичайним явищем. Але сукупність цих кар ніжинський суд обумовив не стільки «силою тих порядкових прав», скільки «обстоятельствами того всего дѣла», і розуміється своїм вподобанням...

В зв'язку з посиланнями ніжинського суду на «Малоросійскія Права» виникають ще два питання.

Перше. Якою редакцією Литовського Статуту користувався ніжинський суд? Мамоничевським виданням 1588 р., чи новим польським перекладом? Питання це давно наука поставила і вчені давали на нього різні відповіді. А. Ф. Кистяківський схилився в сторону польської редакції¹⁾. Галка Д. Миллера²⁾ така: «Намъ думается, что въ правительственныхъ учрежденияхъ Малороссіи были въ ходу самыя разнообразныя редакціи Статута: въ иныхъ попадался печатный польскій, въ другихъ—можетъ быть, и печатный Мамоничевскій, а во всѣхъ вообще рукописный въ разныхъ редакціяхъ, прототипами коихъ служили, конечно, редакціи Мамоничевская и польская». Новіший дослідник цього питання проф. М. Слабченко доводить, що в Гетьманщині XVII в. вживано списки Статуту в Мамоничівському виданні, але разом припускає, що «городові та центральні українські уряди знали були і польські редакції». Кодифікатори ж українського права в XVIII ст. користувалися власне польськими виданнями³⁾.

Щодо наших ніжинських юристів, то вони, розуміється, знали польську редакцію Статуту. На це показують хоч би такі вирази в їх цитатах, як «знаки подобенства» (пол. podobieństwa) «имѣетъ къ тому склоняться» (ma do tego przychyłać się). Крім того, посилання на пункти 31-го

¹⁾ „Права по которымъ судится Малоросійскій Народъ. Київськ. „Университетскія Извѣстія“, ноябрь, 850—854. Відомі такі польські видання Лит. Статуту: 1614, 1619, 1623, 1642, 1648, 1698, 1744 (с. 816 пр. I, 833).

²⁾ Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Суды земскіе, городскіе и подкоморекіе в XVIII ст. („Сборникъ Харьковскаго Истор.-Филог. Общ.“, т. 8, 1896, с. 194).

³⁾ М. Е. Слабченко, о. с., 749—751. Пор. Теличенко, Очеркъ кодифікаціи Малоросійскаго Права до введенія Свода Законов. (Києв. Стар., XXIV, 454, и слѣд.).

артикула, що є властиво польським виданням, бо Мамоничевське не має такого розподілу. Але ми не знаємо, чи був у Ніжині друкований польський примірник, чи український переклад з нього. У всякому разі користувались Статутом то вербально, то скорочуючи текст, або переказуючи його.

Щодо другого джерела «Малоросійських Правъ» — Порядку Прав Цесарських, то хоч посилається ніжинський суд на 86 артикул, який на п и с а н и й на ст. 72, але нижче говориться: «на стр. 222 напечатано»; очевидно, у ніжинського суда було друковане видання цього німецького права. Це тим важливіше, що, за свідомством Д. Миллера, посилення на Цесарське Право було надзвичайно рідке: йому є відомий тільки один випадок¹⁾. Ніжинські документи свідчать, що екземпляр Цесарського Права був в Ніжині і що його знали і в Глухові.

Ніжинські судді називають Цесарське право «Порядком права цесарского», просто «Порядком», «порядковими правами». Кодифікатори українського права в своїх «Правахъ», по котрымъ судится Малоросійський Народъ», також посилаються на «Порядокъ», або «Порядокъ Права Цесарского». А посилаються вони часто-густо. І це не дивно: «Порядок» один з тих трьох кодексів, що ввійшли в склад «Правъ», як це видно з самого заголовку: «Права, по котрымъ судится Малоросійський Народъ... изъ трехъ книгъ, а именно Статута Литовского, Зерцала Саксонского съ приложеніємъ при томъ двухъ Правъ²⁾», такожде изъ книги Порядка, по переводъ изъ польскаго и латинскаго языковъ на російській діалектъ въ едину книгу сведенная».

«Порядок» чи «Порядок Права Цесарского» це «збірникъ различныхъ сочиненій, въ которыхъ изложено было польскими юристами магдебурское право». Повний титул усього збірника і першої частини — такий: *Porządek sądów y spraw mieyskich prawa magdeburskiego*. „*Porządek*“, що дав назву всьому збірникові, є підручник до вивчення права, що його склав Бартоломій Гроїцький, писар краківської митниці. Потім ця приватна праця зробилась «законной книгой», за виразом А. Кистяківського³⁾, «на которую преимущественно предъ другими ей подобными любили ссылатся суды Польши, Литвы и Малоросіи». Відомі троє видань цієї книги: перше 1565, 1567 і 1573 р.р. для різних частин, друге — 1616, 1627 р.р. і 3 — 1760. Розуміється, ніжинський полковий суд мав перед очима одно з двох перших видань. Називає ж «Порядок» і цесарським правом (як і суд глухівський земський і генеральний суд в випадках, про які читаємо у Миллера, — див. вище) через те, що в цілому збірникові є частини, в титули яких входить згадування про «цесарське право», „*Postępek wybrany jest z praw Cesarskich*“. ч. 6 — „*Rejestr do Porządku y do Artikułow prawa Magdeburskiego y Cesarskiego*“.

Цікаво, що в тім самім Ніжині 100 років тому керувалися цим же «Порядком». В 1657 р. магістратський суд за звалтування жінки приговорив двоє людей до смертної кари, по силі Саксона. Коли ж обжалувачі відпустили їм вину, суд добавив: «Судъ еднак, забѣгаючи злой распусти, ведлуг права въ Порядку права меского, на картѣ 132 описанного, аби Василеви и Мискови мистри (цеб-то кати) по уху отрѣзавши, зъ мѣста посторонками засвѣдчили, же би и въ полку тутадшомъ нѣ в кого

¹⁾ Д. О. Миллер, с. 196. Випадок цей стався р. 1766. Але Миллер оповідає і про другий приклад посилення на „Порядковое Право“, в 1768 р. (210, пр. І).

²⁾ Як видно з передмови до „Правъ“ (вид. А. Ф. Кистяковского), такими докладами були право Майдебурське чи гражданське і Хелмінське. Треба зауважити, що Д. Миллер відрізняє „Порядок“ і „Право Цесарское“ (194 і д.).

³⁾ А. Кистяковский, Права, по котрымъ судится Малоросійський Народъ, 983. 989. 1020.

и нѣ хто их передержовать подъ горловимъ каранемъ не важилес казалъ»¹⁾).

Оскільки «Порядок» був важним джерелом «Малоросійських Правъ», видно з того, що крім посилань на нього ріжних судів, його не раз перекладали на українську мову—в 1735 р. Комісія Глухівська, а потім ще кілька разів в другій половині XVIII ст.²⁾

Напослідок хочу оголосити ще одно свідoctво про гайдамаків, що я знайшов в справах ніжинського грецького архіву 1774 р. В 1760—70-х роках в Ніжині жив Грек Іван Христо Асланович, що колись торгував в Ясах. Він оповідав, що на початку 1760-х років, коли їхав з товарами з Яс до Бухарешту, його ограбували гайдамаки (Справа 1769 р. 10/IX, № 2309, і друга—1774 р.). Щоб зрозуміти, що то були за гайдамаки в Валахії, треба звернутися до старої розвідки про гайдамаків В. Б. Антоновича. Ще на початку XVIII ст. придніпрянську область Польщі, що її грабували гайдамаки, великі пани колонізували Валахами, як міліцейськими. Було споруджено військові поселення. Але в 1734 р. ці колоністи самі були захоплені гайдамацьким рухом і утворили кілька ватаг з «полковниками» на чолі. Дехто з цих ватажків з своїми загонами самі перейшли в Валахію, а інших з колоністів сами поміщики постаралися вернути на їх батьківщину³⁾. А там суспільно-економічні умови були не ліпші за польські, то і гайдамацький рух не вмер...

¹⁾ А. Кистяковскій, Права... 998. Порядок — часть 2-я с. 220 цитовано в вирокі суда 2-ої ніжинської сотні. Нарешті Генеральний Військовий Суд подає цитату й цілий текст „из Правъ Малоросійскихъ з книги порядка, въ которой въ правахъ цесарскихъ в арт. 65 напечатано“ (998—999).

²⁾ Списки перекладів у Кистяковського, 1002 — 1003.

³⁾ Арх. Ю-З. Росії, ч. III, т. 3. Предисловіе, 63-65; 112. Див. № 611.